

Boris Nilević

KULTURNA MISIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI 1463—1557. GODINE

I

U valu osmanskih osvajanja uništen je među ostalim i najveći dio intelektualnih snaga našeg srednjeg vijeka, tako da je na historijskoj pozornici ostao samo nepismen narod, s nešto sveštenika, koji su bili jedva pismeniji od njega. Kako je organizacija srpske pravoslavne crkve bila slaba, to je i njeno sveštenstvo bilo na niskom stepenu kulture. Čitati i pisati malo ih je umjelo. Misionar Bartolomej Kašić »rodom Dalmatinac, a prebivalištem u Dubrovniku, na svom putu u Srijemu početkom XVII vijeka nalazi na Srbe, grčkog obreda. Iz općenja s njima konstatira, da nijesu poznavali članaka vjere, niti 10 zapovijedi, niti formula nedeljne molitve, niti sakramenta pokore. Vidio je svećenik koji nije razumio pravo ono, što je čitao narodu. Gorljivi pater isusovac odmah ide na posao, tumači im prva načela vjere, počevši od značenja sv. Križa. Svi dječaci, mladići i stariji, slušali su, što im se tumačilo, te govorahu: Šta mi čujemo: Ta toga nikada od naših popova ne čusmo.«¹⁾ Vjerovatno je misionar Kašić malo i pretjerao, mada je i putopisac Gerlah u Srbiji vidio (1573—1578) svećenika »koji je obučen kao svaki drugi seljak obavljao ukop jednog svog vjernika golim nogama do koljena, a razlikovaše se od drugih samo dugim

¹⁾ Prelog M., *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladave*, I dio (1463—1739), Sarajevo 1910, 58 (Prelog M., *Povijest Bosne*).

vlasima i što nosi dugu kapu«. ²⁾ Gerlah tkođe pominje da samo manjina zna za »oče naš«, i »vjerovanje«, ali »ipak da svi znadu, da ima jedan Bog, da je njegov sin Isus Krist, koji je za nas stradao, raspet i uskrsao, da će biti uskrsnuće mrtvih i da ima život vječni«. ³⁾ Iako su ovo dokumenti iz krajeva izvan Bosne i Hercegovine, pretpostaviti je da ni u Bosni, gdje je organizacija crkve bila slabija, situacija nije bila bolja. ⁴⁾

Uzećemo za primjer manastir Mileševo kroz koji su često prolazili Francuzi, Mlečiči i Nijemci na svom putovanju na istok. Duhovnu atmosferu ovog manastira opisuje s ironijom austrijski diplomata Kornelij Duplicij Šeper koji je 1533. godine prolazio kroz ovu bogomolju pri svom putu u Carigrad. Iz njegovog putopisa saznajemo da je manastir »naseljen samostanci, koji se zovu kaluđeri (calloury), svi su težaci, u ostalom neznalice (ignorantz)«. ⁵⁾

Mletački ambasador Katarino Zeno svraća u Mileševo u ljetu 1550. godine. Crkva ga impresionira, jer »ona je kamena sa kubitom, iznutra je iskićena zlatom i srebrom ... Kaluđeri posle završenih obreda odlaze da rade u polju. Bratstvo stanuje u ćelijama koje su građene kao i ostale turske kuće ...«. ⁶⁾

Francuz Filip Difren — Kane na svom putovanju na istok 1573. godine bilježi za manastir Mileševo ovo: »... i stigismo u dosta velik i lep manastir sv. Save koji pripada srpskim kaluđerima. Oni se oblače i žive na grčki način, ali su Sloveni i ne znaju nikakav drugi jezik ...«. ⁷⁾

I drugi Francuz, Lefevr u svom putopisu iz 1611. godine daje podatke o manastiru Mileševo: »... Nastavivši put, stigli smo za jedno dva sata u mesto zvano Mileševo, gde ima crkva zvana sveti Sava i pri njoj manastir kaluđera grčkog obreda ... Ovi kaluđeri siromašno su obučeni i sirotinjski žive: na sebi nemaju nego po košulju i jednu bednu haljinu iste boje kao u francuskih kapucina, otvorenu spreda do pupka, bez pojasa i dugmeta, tako da im se vidi trbuh, a u većine je haljina i poderana na više mesta. Jedni behu bez cipela, a drugi obuveni, ali su svi imali kape s dva uha slične onima koje zovu »a la coquarde«, spreda izrezanu ljubičaste boje. Nose velike kose koje im u neredu padaju po ramenima tako da, sa svojim vrlo mršavim licem, izazivaju veliku samilost

²⁾ *Isti*, isto, 58.

³⁾ *Isti*, isto, 58.

⁴⁾ *Isti*, isto, 58—59.

⁵⁾ Matković P., *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vijeka* (III D. Šepera, IV J. Chesneau — a i V. K. Zena), Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga LXII (62), Zagreb 1882, 59 (Matković P., *Putovanja*, Rad JAZU, Knjiga 62).

⁶⁾ Radojčić S., *Mileševa*, Drugo izdanje, Beograd 1971, 45 (Radojčić S., *Mileševa*).

⁷⁾ Samardžić R., *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI — XVII vek*, Beograd 1961, 128—129 (Samardžić R., *Beograd i Srbija*).

kad se vide. Međutim, sve što je u unutrašnjosti njihove crkve u dosta dobrom je redu i sve živopisno. Oprema za obavljanje bogoslužjenja u dosta rđavom je stanju, sve staro i većinom istrošeno.⁸⁾

Pravoslavni manastiri u Bosni i Hercegovini — ne treba se čovjek dati zavesti gore citovanim opisom bijede kaluđera — ipak su bili centri duševnog života, koliko ga je uopće moglo biti, srpskoga naroda. Kaluđeri su živjeli u narodu i s narodom siromaški i velika je u tome sličnost sa odnošajima franjevaca i katoličkoga naroda.⁹⁾

Svetozar Radojčić je ponajbolje ocijenio tu putopisnu mletačko-njemačko-francusku literaturu na primjeru Mileševke kazujući: »Svim putnicima sa Zapada čini se da mileševski kaluđeri žive životom neobrazovanih isposnika koji radom na polju osiguravaju sebi svoj svakidašnji hljeb, ne mičući se sa manastirskih imanja. Niko od njih ne spominje štampare, knjigovezce, prepisivače, vješte poslanike koji odlaze sultanu i moskovskom caru i gospodarima vlaškim i moldavskim, monahe trgovce koji trguju sa Dubrovnikom. Po vestima zapadnjaka vidi se da je unutrašnji život bratstva za strance ostao tajna.«¹⁰⁾

Kod srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini tokom osmanlijske vladavine nisu dominirali skoro potpuni duhovni mrak i opšta zapuštenost. A i manastiri kao duhovne oaze tog naroda posjedovali su ipak nešto više od neke minimalne religiozne aktivnosti.¹¹⁾

Svoj prosvjetiteljski rad crkva je najdirektnije obavljala kroz »školovanje sveštenečkog i monaškog podmlatka kod kaluđera po manastirima i kod pojedinih sveštenika na parohijama. Prva poznata bogoslovska škola za obučavanje sveštenečkog podmlatka osnovana je 1615. u manastiru Krki.«¹²⁾ Manastirske škole u Bosni i Hercegovini postojale su odavno. Tako je u manastiru Mileševu postojala škola u kojoj je učio budući turski veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (rođen 1505. ili 1506. u selu Sokolovićima, višegradski kraj, a umro u Carigradu 1579. godine). On je u djetinjstvu bio đak ovog manastira i već kao čtec (anagnost) odveden

⁸⁾ *Isti*, isto, 158.

⁹⁾ Prelog M., *Povijest bosne*, 155.

¹⁰⁾ Radojčić S., *Mileševa*, 47.

¹¹⁾ Pejanović Đ., *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529—1951*, Sarajevo 1952, 9 (Pejanović Đ., *Štamparije*).

¹²⁾ Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija srpskog pravoslavlja*, Srpska pravoslavna crkva 1219 — 1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 384 (Episkop gornje — karlovački Simeon, *Karakterologija*).

je u Tursku prilikom skupljanja danka u krvi.¹³⁾ Manastirske škole postojale su još i u Trebinju, Liplju, Vozućoj, a pretpostavlja se i u ostalim manastirima.¹⁴⁾

Srpske konfesionalne osnovne škole u BiH pominju se već od XVI stoljeća, konkretno u Sarajevu 1539/40. godine, uz Staru crkvu na Varoši. U arhivu Stare crkve u Sarajevu ima noviji prepis nekog starog turskog dokumenta, čiji je original bio datiran godinom 946 (1539/40). Njegov sadržaj u cijelosti u prijevodu glasi: »Ovo je prijepis jedne predstavke iz godine 946, koja se nalazi u starim sidžilima pokojnoga Husrev-bega. U mahali Varoš ima jedno zemljište, dugo 18 aršina, a široko 24 aršina, kome su međaši Ratko sin Radenkov, ćurčija Radoslav sin Rajičin, privatni put i sa četvrte strane Pava kći popa Rake. Ona je za božju ljubav to zemljište uvakufila u svrhu, da tu sveštenici stanuju i da u jevanđelju podučavaju dječicu nevjernika...«¹⁵⁾

U izvoru iz 1539/40. godine treba tražiti početak osnovnog školstva bosanskih Srba svega 76 godina po padu Bosne pod Osmanlije. Ta škola je bila vjerska, a nastavnici su bili sveštenici koji su djecu učili jevanđelju.¹⁶⁾

Kaluđeri su bili ne samo širitelji vjere, nego i pismenosti i knjigoljupstva. Manastiri su bili središta književnog rada, koji se »nikad nije ozbiljno udaljavao od osnovnog teološkog toka. Taj rad nije imao nekih naročitih literarnih ambicija u današnjem značenju.«¹⁷⁾ Pretežan dio književne i književnohistorijske radnje pod Osmanlijama sastojao se u prepisivanju i prevođenju sa grčkog i bugarskog jezika različitih knjiga bogoslužbene sadržine za

¹³⁾ Stanojević St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, II knjiga, Zagreb, Bez godine izdanja, 767 (Stanojević St., *Narodna enciklopedija II*); *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1965, 109 (Enciklopedija Jugoslavije 6); Bogičević V., *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo 1975, 171 (Bogičević V., *Pismenost*); Kašić D., *Presto svetog Save*, Sveti Sava, Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja 1175—1975, Izdanje Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1977, 341 (Kašić D., *Presto svetog Save*).

¹⁴⁾ Bogičević V., *Pismenost*, 171.

¹⁵⁾ Skarić V., *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, Sarajevo 1928, 8—9 (Skarić V., *Srpski pravoslavni narod*).

¹⁶⁾ Bogičević V., *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave ((1463—1918)*, Sarajevo 1965, 28 (Bogičević V., *Istorija razvitka*).

¹⁷⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad bosanskohercegovačkih pravoslavnih monaha (od kraja XV do početka XIX vijeka)*. Treći program Radio-Sarajeva, Broj 35, Godina X, Sarajevo 1981, 526 (Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*).

crkvene potrebe.¹⁸⁾ U XVI stoljeću prepisan je najveći broj tih rukopisa (oko 700).¹⁹⁾ Te rukom pisane knjige bile su »neophodne za održavanje službe božje, i to u najužem smislu reći: psaltiri, knjige pojanja, obredne knjige, jevanđelja itd. Sa pravom literaturom takvi mehanički poslovi prepisivanja nemaju ničeg zajedničkog, a njihova umetnička opremljenost retko je bogata i ukusna. Pa ipak, ove crkvene knjige, sa zabeleškama prepisivača kao i onih koji su ih potom koristili, kad se bolje osmotre otkrivaju veoma zanimljive podatke o prilikama iz onog doba, pogotovu u pogledu uticaja turske vladavine na raju i na njen crkveni život.«²⁰⁾

Monasi su željeli da zapisivanjem ostave trag o svom vremenu. Bilježili su dosta toga: kugu, glad, sušne godine, ratove, pljačke, ubijanja, satiranja itd. Stalno je prisutan strah. Strah od prirodnih sila, od vlasti, perspektiva mutna. Zapisi su »naizgled nevjesti, ali i elementarni, jer su ih najčešće ostavljali samouki i siroti monasi. Oni su zato privlačni jednostavnošću i životnom iskustvenošću koju imaju pametni i meditativni usamljenici, ali nas iznenade i pokojom blještavom metaforom.«²¹⁾

Prepisivači su se često »pjesnički izražavali u svojim zapisima kratko opisujući svoje duševno raspoloženje, svoje poteškoće, a katkad i radost. Pjesnički se izražavajući oni govore o čovječijoj sudbini, hvale se ako su im neki kaluđer, iguman ili kaluđerica dali vina ili ih bolje pogostili. Tužili su se ako im je prilikom prepisivanja, koje je katkad veoma dugo trajalo, bila loša hartija, mastilo ili pero, čak ako ih je zabolio zub ili glava. Stariji prepisivači tužili su se na slab vid, iznemoglost i sl., ali je svaki pokazivao istrajnost i volju za radom.«²²⁾ Zapisivalo se na »bjelinama crkvenih knjiga, na zidovima manastira i crkava, uz freske ili na nekoj ikoni, a najčešće na kraju tegobnog prepisivanja jevanđelja...«²³⁾

Ove kaluđerske bilješke prezentiraju srpsku književnu, teološku i filozofsku misao pod Osmanlijama kao rubnu, marginalnu.

¹⁸⁾ Veselinović L. R., *Istorija srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom*, Knjiga I (1219—1766), Beograd 1966, 107 (Veselinović L. R., *Istorija srpske crkve I*); Veselinović L. R., *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini*, Srpska pravoslavna crkva 1219—1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 321 (Veselinović L. R., *Srpska crkva u BiH*).

¹⁹⁾ Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, 311 (Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*).

²⁰⁾ Andrić I., *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Sveske zadužbine Ive Andrića, Godina I, sveska 1, Beograd 1982, 173 (Andrić I., *Razvoj duhovnog života*).

²¹⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 526; Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 173, 175.

²²⁾ Bogićević V., *Pismenost*, 140—141.

²³⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 526.

One su ipak od velike povijesne i kulturne vrijednosti, jer su dokaz jednog teškog življenja i duhovnog truda.

Srbi su svoju književnost pisali na srpskoslovenskom jeziku, koji se razvio iz staroslovenskog. Ovim jezikom pisalo se sve do XVIII stoljeća, kada počinje prevladavati ruski uticaj i ruskoslovenski jezik kojim se pisalo sve do reforme Vuka Karadžića.²⁴⁾

Prepisivačka djelatnost započela je ubrzo poslije turskog zauzeća Bosne i Hercegovine. Tako je u manastiru Mileševi dijak Vladislav prepisao 1508. godine Žitije sv. Save, po želji mileševskog arhidakona Vasilija. Zanimljiva je u ovoj knjizi dijakova bilješka o sultanu Sulejmanu. Vladislav ga naziva zakonoprestupnim, svetoj Trojici hulnim, hrišćanima nesnosnim i zločestim turskim carem.²⁵⁾ To je početak u nizu kaluđerskih tamnih oslikavanja višestoljetne osmanske vlasti nad srpskim narodom i pravoslavnom hrišćanskom vjerom.

Kada je mitropolit Visarion početkom XVI stoljeća sagradio crkvu Uspenija prečiste Bogorodice u Trebinju (u Tvrdošu), došao je red da je živopiše i opremi potrebnim vjerskim knjigama. »Živopis je uradio dubrovački slikar Vice Lovrov, a oko pisanja i iluminisanja trudio se monah Marko Stefanov i još neki kaluđeri koji su došli i iz udaljenih krajeva, kao što je to, na primer, monah Marko, saradnik Marka Stefanovog, koji je došao sa Pive. Njih dvojica su ispisali i ukrasili oktoih od petog do osmog glasa, 1509. godine, koji se danas čuva u manastiru Savini. Marko Trebinjac ispisao je i ukrasio prva dva, a Marko Pivac druga dva glasa.«²⁶⁾

Daleko značajniji po mislima koje su u sferi teologije i bogatim historijskim faktima je zapis Marka Stefanovog (ili Marka Trebinjca), koji se nalazi u ovom oktoihu iz 1509. godine. Teško vrijeme za Srbe on tumači kao nekom kaznom od više sile, zbog grijeha koje je njegov narod počinio »... grijeha radi naših postize nas ismailtelska željezna palica...«²⁷⁾ Monaha Marka je brinulo rasulo naroda koji odstupa od pravoslavne vjere i »mnogi ničim ne mučeni« pristaše uz islam.²⁸⁾ I Marko je za oznaku osmanskog sultana upotrebljavao ustaljene riječi: nečastivi, onaj koji huli na svetu Trojicu, hrišćanima dosadni ismailtelski car Bajazit.²⁹⁾

Marko Stefanov je ispisao i ukrasio i rukopis koji se čuva u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu što znamo po potpisima u njemu:

²⁴⁾ Veselinović L. R., *Istorija srpske crkve* I, 103—104.

²⁵⁾ Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, Srpska kraljevska akademija, Knjiga I, Beograd 1902, 124 (Stojanović Lj., SSZIN I).

²⁶⁾ Đurić J., *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd 1963, 272 (Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*); Stojanović Lj., SSZIN I, 125—126.

²⁷⁾ Stojanović Lj. SSZIN I, 125.

²⁸⁾ *Isti*, isto, 25.

²⁹⁾ *Isti*, isto, 125.

»Pisa Marko diak« i »Marko zograf«.³⁰⁾ Pretpostavlja se da je kasnije postao iguman manastira Tvrdoša.³¹⁾

U istom hramu u Trebinju prepisao je dijak Jovan Maleševac 1524. godine knjigu minej.³²⁾ Zna se i za »sveti i božstveni žrtvenik svetih velikomučenika Mini, Viktora i Viskentija« osvećen od strane hercegovačkog mitropolita kir — Marka 1531. godine. (»Pisa Vid za svoju dušu i dade popu na službu«).³³⁾

Jevanđelje popa Olivera koje je on prepisao 1513. godine nalazilo se do 1578. u Papraći, a onda je preneseno u Čajničku srpsku crkvu gdje se i danas čuva. Iz manastira Papraće donio ga je u Čajniče pop Vuk. Jevanđelje je vjerovatno pisano u Papraći, ili za ovaj manastir.³⁴⁾

Iz kraja oko Papraće potiče i dijak i slikar Mihailo Zborožević Aleksandrović. Živio je u Poljskoj gdje je prepisivao jevanđelja i ukrašavao ih originalnim zastavicama i inicijalima. Ova svjetovna ličnost, koja se naziva »dijakom« i »mnogogrešnim robom«, vezuje svoje porijeklo za Papraču »od manastira carskie zemlje srpskie«.³⁵⁾

U biblioteci Rumunske akademije nauka u Bukureštu nalazi se njegovo četvorojevanđelje sa zapisom u kome se kaže da je rukopis nastao 1551. godine u istočnim dijelovima današnje Poljske »povelnijem kneza Dimitrija Teodorovića«.³⁶⁾ Knjiga je pisana »rukoju mnogogrješnago dijaka Mihaila od manastira carske zemlje srbske Blagovješćenija presvjetie vladice naše Bogorodice glagolajeme Papraće«.³⁷⁾ Mihailo je rukopis ukraasio sa sedam zastavica i desetak inicijala.³⁸⁾

³⁰⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 273; Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1971, 61 (Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*).

³¹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 150.

³²⁾ Ruvarac I., *O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766*, Mostar 1901, 32 (Ruvarac I., *O humskim episkopima*); Corović V., *Hercegovački manastiri*, I, Trebinjski manastir (Tvrdoš), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, Sarajevo 1911, 509 (Corović V., *Tvrdoš*).

³³⁾ Stojanović Lj., *SSZIN I*, 150.

³⁴⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121, nap. 5; *Isti, Odsjaji moravske umjetnosti u Bosni, Moravska škola i njeno doba*, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, Beograd 1972, 300 (Kajmaković Z., *Odsjaji*); *Isti, Oko problema datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoj Bosni s posebnim osvrtom na Papraču*, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, XIII, Sarajevo 1972, 164 (Kajmaković Z., *Oko problema datacije*).

³⁵⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121; *Isti, Odsjaji*, 303; *Isti, Oko problema datacije*, 164.

³⁶⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121; *Isti, Oko problema datacije*, 163.

³⁷⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121; *Isti, Oko problema datacije*, 163.

³⁸⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121—122.

Mihailo Zborožević Aleksandrović je deset godina docnije (1561), isto u Poljskoj, prepisao jedan psaltir za »pana Nikolu Srbina«, koji ga je poslao »do zemlje srpske, do manastira Blagovješćenija prečistoi, glagolemago Papratia.«³⁹⁾

Mihailo se kako vidimo dva puta spominje u vezi s našim manastirrom. Otkud to? Pretpostavlja se da je na sjever emigrirao njegov djed, koji je na svoje potomke prenio porodično predanje vezano za porijeklo od Papraće.⁴⁰⁾

Za Papraču je vezano još jedno darovanje. Iguman ovog manastira Grigorije bio je 1551. godine u Rusiji odakle je donio rukopisno jevanđelje kao poklon od ruskog protoprezvitera Jakova.⁴¹⁾

U Sarajevu je 1516. godine prezviter Vuk po porudžbi pljevaljskog kneza Mihaila prepisao Psaltir i na kraju dodao: »Tada u te dane u toj zemlji bješe veliko umnožavanje agarjanskih čeda, a pravoslavne vjere hrišćanske u toj zemlji veliko umanjenje.«⁴²⁾ U zapisu se očituje prezviterova zabrinutost za stanje pravoslavne vjere čiji se broj vjernika umanjuje na račun islamske vjeroispovjedi. Prevelika je njegova skromnost i molenje da ga budući čitaoci ne kude za eventualne greške, nego popravljaju. U zapisima i natpisima Ljube Stojanovića objavljenim u šest knjiga od 1902. do 1926. godine, vidimo da je često to svešteničko karanje nad samim sobom. Ono je proizlazilo iz vjere, iz »Ja rab Hristu«.

Jeromonah Sava bio je prvi poznati prepisivač u manastiru svete Trojice kod Pljevalja. On je 1537. godine prepisao minej i u zapisu u njemu on se žali na Osmanlije kazujući: »I velika nam nužda od njih beše, eže imehmo imenja, vse nam uzimahu, edni ni prihodešte, a drouzi odhodešte, i vse eže stecahom, vse nam uzimahu... Teška ruka, a um mutan od misli agarenskih.«⁴³⁾

U jesen iste godine ispisano je u ovom hramu i jedno jevanđelje koje je ubrzo (1544) otkupio od trojičkog igumana protopop Stojan za pet stotina aspri.⁴⁴⁾ Tri godine kasnije u ovom manastiru završeno je i prepisivanje jednog mineja.⁴⁵⁾

³⁹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 122.

⁴⁰⁾ Kajmaković Z., *Oko problema datacije*, 168.

⁴¹⁾ Petković R. V., *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, 242 (Petković R. V., *Pregled*); Filipović S. M. — Mazalić Đ., *Manastir Papraća u Bosni*, Spomenik Srpske akademije nauka, 99, *Odelenje društvenih nauka*, Nova serija 1, Beograd 1950, 99 (Filipović S. M. — Mazalić Đ., *Manastir Papraća*); *Šematizam srpske pravoslavne eparhije zvorničko-tuzlanske*, Tuzla 1977, 130 (Šematizam).

⁴²⁾ Stojanović Lj., *SSZIN I*, 130—131.

⁴³⁾ Isti, isto, 158—159.

⁴⁴⁾ Stojanović Lj., *SSZIN I*, 158; Petković S., *Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja*, Beograd 1974, 15, nap. 30 (Petković S., *Manastir Sveta Trojica*).

⁴⁵⁾ Stojanović Lj., *SSZIN I*, 164.

U ljeto 1545. godine završeno je u svetoj Trojici prepisivanje knjige prolog, koja je posljednje djelo jeromonaha Save, prvog poznatog trojičkog prepisivača. Savu je smrt zadesila u toku ispisivanja tog rukopisa, ali je njegov posao nastavio dijak Jovan, vjerovatno njegov učenik, dopisujući u produžetku prologa još »dva meseca bez pet dana, kako sam u pogovoru precizno ističe. Očigledno, prepisivači su umirali, ali je ispušteno pero jednog prihvatio drugi.«⁴⁶⁾ Dijk Jovan prepisuje i jedan tipik 1545, a 1546. godine i jedno četvoroevanđelje.⁴⁷⁾

Prepisivalo se i u drugim hramovima. Pomenućemo još neke. U manastiru sv. Nikole u Nikolj-Pazaru kod Bijelog Polja prepisao je pop Radoslav 1524. godine knjigu prolog »poveleniem roba božia Cvetka Vukovića, i raba božie Ele. I priložiše je hramu svetoga Nikoli u Nikol-Pazari za svoju dušu i za roditelja svojih...«⁴⁸⁾ Prepisivanje crkvenih knjiga nastavljeno je ovdje i 1552, 1554, 1559. i 1570. godine.⁴⁹⁾

Pop Radoslav prepisao je oko 1525. godine u crkvi sv. Nikole u Grahovu, u plemenu Rišana, jedan minej »u dane gospodina mitropolita zemlje Hercegovne kir Visariona...«⁵⁰⁾

Jeromonah Sava je u pustinji Grabovici, nadomak manastira Banje, prepisivao jevanđelje 1535. godine.⁵¹⁾

Prezviter Nikola prepisivao je 1537. godine minej u hramu sv. Nikole u mjestu Zastupi kod Brodareva pri igumanu Matiji.⁵²⁾ Iste godine pri ovom hramu prepisano je za nepuna tri mjeseca 12 knjiga mineja.⁵³⁾

U hramu sv. Đorđa u Goraždu, koji je podigao herceg Stefan 1454, prepisano je 1550. godine četvoroevanđelje.⁵⁴⁾ Moglo bi se navesti i drugih primjera koji ilustruju razvijenu prepisivačku aktivnost unutar srpskih bogomolja.

Budući da su prepisivači ipak bili rijetki, a prepisivanje teško i dugotrajan posao, te nabavka knjiga iz »inostranstva skopčana sa još većim teškoćama, izdacima i opasnostima, takve knjige bile su izuzetno cenjene i predstavljale su veliku stvarnu vred-

⁴⁶⁾ Petković S., *Manastir Sveta Trojica*, 15; Stojanović Lj., SSZIN I, 169.

⁴⁷⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 169, 170, 171.

⁴⁸⁾ Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, Srpska kraljevska akademija, Knjiga III, Beograd 1905, 152 (Stojanović Lj., SSZIN III).

⁴⁹⁾ Petković R. V., *Pregled*, 221.

⁵⁰⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 143.

⁵¹⁾ Stojanović Lj. SSZIN III, 152.

⁵²⁾ Isti, isto, 156.

⁵³⁾ Radojčić S., *Srpska umetnost*, Istorija naroda Jugoslavije, Knjiga druga od početka XVI v. do kraja XVIII veka, Beograd 1960, 541 (Radojčić S., *Srpska umetnost*).

⁵⁴⁾ Bogičević V., *Pismenost*, 144.

nost. Njihova skupocenost bila je povod da su Turci (a ponekad verovatno i neki hrišćani), ne plašeći se prokletstava koja su se po pravilu izricala na kraju teksta i bila upućena svakom ko bi ukrao, otimali i preprodavali ove knjige.⁵⁵⁾ Onovremeno se govorilo da je knjiga »u ropstvu«, pa ju je trebalo kao i čovjeka otkupiti, s obzirom na to da je od davnina bila cjenjena.⁵⁶⁾

II

U okvir monaškog stvaralaštva i pismenosti spada i štamparstvo, budući da su kaluđeri bili i prvi srpski štampari. Da bi izučili taj zanat monasi su išli »preko mora«, do onda daleke Italije, u Mletke, gdje su se tada i jedino štampale naše ćirilske knjige. Onovremeni štampari su morali ovladati itekako zanatom da bi u jednoj osobi znali biti »i slagari, i ilustratori, i rezači slova i pomoćni radnici na ukrašavanju i korićenju knjiga, ali i priređivači, pa i pisci pogovora i bilježaka«.⁵⁷⁾

Prvu srpsku štampariju otvorio je Đurađ Crnojević pri Cetinjskom manastiru gdje su štampane najstarije ćirilske knjige na Balkanskom poluostrvu. »Prva knjiga, Oktoih (od prvog do četvrtog glasa), bila je završena 4. januara 1494«.⁵⁸⁾ Knjiga je objavljena »staranjem monaha Makarija, s dopuštanjem cetinjskog mitropolita Vavile i troškom vladara Crnojevića«.⁵⁹⁾ To se zbilo pedesetak godina poslije Gutenbergova izuma. Potom su štampane još četiri knjige za potrebe »svetih crkava«.⁶⁰⁾

Štamparija Crnojevića je radila samo do 1496. godine kada je njen vlasnik Đurađ Crnojević bio primoran da izbjegne u Mletke. Dalja sudbina štamparije nije poznata. Jedino se zna da njen glavni štampar monah Makarije odlazi po propasti Crnojevića države u Vlašku, gdje u Trgovištu 1507. godine štampa prvu crkvenu knjigu na tlu Rumunije.⁶¹⁾ Između 1507. i 1512. godine on tamo štampa tri knjige.⁶²⁾ Makarije je završio kao pisac u Hilandar.⁶³⁾

Značajna je i štamparija Božidara Vukovića Podgoričanina osnovana u Mlecima 1519. godine. Tu je štampano preko trideset crkvenih knjiga, a odatle su i snabdijevane srpske bogomolje. Nje-

⁵⁵⁾ Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 173—175.

⁵⁶⁾ Bogićević V., *Pismenost*, 140.

⁵⁷⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 530.

⁵⁸⁾ Ćirković S., *Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke*, Crna Gora, Beograd 1976, 174 (Ćirković S., Crna Gora).

⁵⁹⁾ Kovačević B., *Crkva i knjiga poslednjih pet vekova*, Srpska pravoslavna crkva 1219—1969, Spomenica o 750 — godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 167 (Kovačević B., Crkva i knjiga).

⁶⁰⁾ Isti, isto, 167.

⁶¹⁾ Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384.

⁶²⁾ *Istorija naroda Jugoslavije*, Prva knjiga (do početka XVI veka), Beograd 1953, 479 (Istorija naroda Jugoslavije I).

⁶³⁾ Kovačević B., *Crkva i knjiga*, 167.

gov psaltir je pravo remek-djelo tog vremena. U bosanskim i hercegovačkim crkvama nalaze se brojna djela koja potiču iz štamparije Božidara Vukovića.⁶⁴⁾

U Vukovićevoj štampariji radili su ponajviše naši kaluđeri. Tako se u vremenu oko 1536—37. godine pominju kao štampari mileševski monasi Teodosije i Genadije, obojica rodom iz Prijepolja.⁶⁵⁾ Vukovićevu djelatnost nastaviće njegov sin Vićentije sve do polovine XVI stoljeća.⁶⁶⁾

Prva štamparija na bosanskohercegovačkom tlu otvorena je 1519. godine u manastiru sv. Đorđa u naselju Sopotnici blizu Goražda. Osnovao je monah starac Božidar Goraždanin koji je tada bio nastojnik ovog manastira.⁶⁷⁾ Goraždanska štamparija nije bila duga vijeka. Radila je samo do 1523. godine.⁶⁸⁾ Mada kratkog trajanja i malenog učinka (odštampala svega tri vjerske knjige), pojava goraždanske štamparije je veliki događaj u kulturnoj historiji narodâ Bosne i Hercegovine. Slijedeća u Bosni (poslije mileševske 1544—1557) biće otvorena tek u drugoj polovini XIX stoljeća, za službovanje Topal Osman-paše.

Zanimljivi su postanak, rad i sudbina goraždanske štamparije. Podsticaj za njeno osnivanje došao je iz manastira Mileševa gdje je pomenuti Božidar Goraždanin živio i radio prije nego što će doći za nastojnika u manastir sv. Đorđa. On je poslao u Mletke »u tuđe strane talijanske«, dva brata Ljubavića, Đurđa i jeromonaha Teodora, da se tamo upute u štamparski zanat i da nabave štampariju. Za Teodora se zna da je bio kaluđer, dok se za Đurđa ne zna. Dok su braća Ljubavići boravili u Mlecima, preselio se Božidar Goraždanin iz Mileševa u Goražde. Đurađ je umro u Veneciji, a Teodor je prenio štampariju u Goražde gdje je 1519. godine izašla prva štampana knjiga na tlu Bosne i Hercegovine, Službanik.⁶⁹⁾ Potom su štampani Psaltir 1521. i na kraju Molitvenik (trebnik) 1523. godine.⁷⁰⁾

⁶⁴⁾ Čorović V., *Istorija Jugoslavije*, 311; Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384; Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 171.

⁶⁵⁾ Čorović V., *Istorija Jugoslavije*, 311—312; Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384; Radojčić S., *Mileševa*, 44.

⁶⁶⁾ *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968, 544 (*Enciklopedija Jugoslavije* 7); Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 171.

⁶⁷⁾ Pejanović Đ., *Štamparije*, 7; Bogićević V., *Istorija razvitka*, 22; Isti, *Pismenost*, 127.

⁶⁸⁾ Bogićević V., *Pismenost*, 127.

⁶⁹⁾ Stojanović Lj., *SSZIN I*, 145—147; Radojčić Sp. Đ., *Karakter i glavni momenti iz prošlosti starih srpskih štamparija (XV—XVII veka)*, *Istorijski zapisi*, Organ istorijskog društva Narodne Republike Crne Gore, Godina III, Knjiga VI, Sveska 7—9, Cetinje 1950, 262 (Radojčić Sp. Đ., *Karakter i glavni momenti*); Pejanović Đ., *Štamparije*, 7; Bogićević V., *Pismenost*, 129, nap. 71

⁷⁰⁾ Stojanović Lj., *SSZIN I*, 148—150; Bogićević V., *Pismenost*, 129, nap. 71.

Knjige su štampane ćirilicom, a na njima su radili jeromonah Teodor i đakon Radoje. Vrijedni su pomena i originalni pogovori jeromonaha Teodora Ljubavića koji imaju književno-hroničarske vrijednosti.⁷¹⁾

Potom je štamparija prenesena u Trgovište (Rumunija). Ne zna se tačno kada je to učinjeno, ali se 1545. u Trgovištu štampa jedan Molitvenik »s madrami (matricama) Dimitrija Ljubavića«, unuka Božidara Goraždanina.⁷²⁾ Dvije godine kasnije (1547) »Dimitrije koji nosi titulu logotet, štampa Apostol«.⁷³⁾ Dio tog izdanja namjenjuje Vlaškoj, s pogovorom u kome se pominje vlaški vojvod Mirča (III Čobanin) i kaže se da je štampan u Trgovištu.⁷⁴⁾ Drugi primjerci tog izdanja bili su namjenjeni za Moldaviju. U njima se nalazi pogovor s imenom moldavskog vojvode Ilijaške (II Rareša) i njegove majke »gospođe Jelene despotarice«.⁷⁵⁾ Pogovori su »srpske recenzije. Tekst Apostola je prenet na vlaško-moldavsku recenziju, ali sa jakim tragovima prvobitne srpske recenzije«.⁷⁶⁾

Prethodno pomenuta »gospođa Jelena despotarica« je kći despota srpskog Jovana Brankovića. Bila je žena moldavskog vojvode Petra IV Rareša (1527—1538, 1541—1546).⁷⁷⁾

U štampariji Božidara Goraždanina, po njenom preseljenju u Vlašku, radio je još 1649. godine kao tipikar (grafičar) jeromonah Jovan Svetogorac »ot Bosni, ot mesta Kamengrad, od manastira že Gomionici«.⁷⁸⁾

Štamparija je osnovana i u manastiru Mileševu gdje je radila u vremenu od 1544. do 1557. godine. Iguman ovog manastira Danilo, »s ostalom bratijom«, poslao je jeromonahe Nikanora i Savu i igumana banjskog Mardarija jeromonaha »u strani italskie« u grad Veneciju, da tamo izuče štamparski zanat, donesu štampariju u Mileševo i tu štampaju knjige za crkvenu upotrebu.⁷⁹⁾

Prvo se štampa Psaltir 1544, a potom Molitvenik 1546. godine. Kao štampari ovih knjiga pominju se Mardarije i Teodor u

⁷¹⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 145—150; Deroko J. D., *Drina, Geografsko-turistička monografija*, Novi Sad 1939, 117 (Deroko J. D., *Drina*); Živojević S. R., *Goražde u prošlosti i danas*, Geografsko društvo BiH, Posebna izdanja, Knjiga II, 44 (Živojević S. R., *Goražde*).

⁷²⁾ Radojčić Sp. Đ., *Srpsko-rumunski odnosi XIV—XVII veka*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Knjiga I, Novi Sad 1956, 21 (Radojčić Sp. Đ., *Srpsko-rumunski odnosi*).

⁷³⁾ Isti, isto, 21.

⁷⁴⁾ Isti, isto, 21.

⁷⁵⁾ Isti, isto, 21—22.

⁷⁶⁾ Isti, isto, 22.

⁷⁷⁾ Isti, isto 22.

⁷⁸⁾ *Enciklopedija Jugoslavije* 6, 157; Bogčević V., *Pismenost*, 129.

⁷⁹⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 168; Isti, *Stari srpski zapisi i natpisi*, Srpska kraljevska akademija, Knjiga četvrta, Sr. Karlovci 1923, 50 (Stojanović Lj., SSZIN IV).

Psaltiru, a Damjan i Milan »od Crnie Zagori«, od mjesta Obna blizu rijeke Save u Molitveniku.⁸⁰⁾ U 1557. godini (u doba patrijarha Makarija Sokolovića) pojavljuje se i »drugo izdanje Psaltira, koje po kvalitetu izrade i tipu slova znatno zaostaje za prvim. Budući da su za ovo izdanje Psaltira upotrebljavana sasvim druga slova, drži se da je u pitanju sasvim druga štamparija. U pogovoru ovog Psaltira ne pominje se nijedan majstor, ali se pominje Danilo po čijem je nalogu knjiga štampana.«⁸¹⁾

U vrijeme rada štamparije (1544—1557) Mileševom upravlja iguman Danilo koji se redovno pominje u pogovorima mileševskih izdanja. Skrivena od Turaka, negdje ispod krova manastira, štamparija ipak nije mogla biti sačuvana. Razorile su je Osmanlije.⁸²⁾

Za manastir Mileševo vezao se i štampar Božidar Vuković koji je tridesetih godina XVI stoljeća preko mileševskih kaluđera rasturao svoje knjige i od novca prikupljenog na taj način davao priloge manastiru. Dijelovi Vukovićevog testamenta sačinjenog 6. novembra 1539. godine odnose se na Hilandar i Mileševo. Tu je on istakao: »Ostavljam, ... glavnom manastiru Srba u Svetoj Gori (Hilandaru) jedan Minej od pergamenta, uvezen u kožu i pozlaćen, i ta knjiga neka se preda kaluđerima Mileševe koji treba da je pošalju glavnom manastiru Svete Gore (tako: a dicto manasterio principal de Monte Santo). I ostavljam svoj pozlaćeni barjak kaluđerima Mileševe. I ostavljam pomenutom manastiru Mileševi toliko novca koliko je potrebno da završe radove na vodi koja je donedavno i o kojoj sam se pobrinuo da se uvede u rečeni manastir, kao što sam im pisao u mojim pismima, a za ostatak od knjige što se nađe u njihovim rukama neka se pobrinu da se novac pošalje mojemu nasledniku ovamo u Mletke.«⁸³⁾ Božidar se brino čak i po kojoj cijeni da se prodaju knjige poslije njegove smrti: »Mineji po tri dukata jedan, Oktoisi po pet lira i petnaest solada, Psaltiri i Službanik po jedan dukat i četvrt i mali Molitvenik povezan u kožu, po pet lira.«⁸⁴⁾

Vrijedan pomena je i rad bosanskog monaha i štampara Jovana Maleševca, saradnika Primoža Trubara u ćirilskoj štampariji

⁸⁰⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 168; Isti, SSZIN IV, 51; Radojčić Sp. Đ., *Godina štampanja mileševskog trebnika*, Istorijski zapisi, Organ Istorijskog instituta Narodne Republike Crne Gore, Godina VI, Knjiga IX, sv. 2, Cetinje 1953, 511 (Radojčić Sp. Đ., Godina štampanja).

⁸¹⁾ *Enciklopedija Jugoslavije* 6, 109—110; Stojanović Lj., SSZIN I, 186; po Đorđiću ovaj prošireni Psaltir štampan je slovima koja su izrađena u samom manastiru, Đorđić P., *Istorija srpske ćirilice*, Paleografsko-filološki prilozi, Beograd 1971, 189 (Đorđić P., Istorija srpske ćirilice).

⁸²⁾ Boričić N. D., *Manastir Mileševo*, II izdanje, Čačak 1939, 8 (Boričić N. D., Manastir Mileševo); Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384.

⁸³⁾ Radojčić S., *Mileševa*, 44.

⁸⁴⁾ Isti, isto, 44.

u mjestu Urahu kod Tibingena u Njemačkoj. U vremenu protestantizma i njegovog dopiranja do slovenskih zemalja sredinom XVI stoljeća kada je pisana, a pogotovo štampana riječ postala snažno propagandno sredstvo, u krugu Primoža Trubara (1508—1586), znamenitog slovenačkog ideologa i prosvjetitelja, uz nekog popa Matiju Popovića iz Srbije, naći će se i bosanski monah i štampar Jovan Maleševac.⁸⁵⁾ Njih dvojica su stigli u Njemačku negdje iz Žumberka, na izričit Trubarev zahtjev. On je tražio za poslove oko ćirilске štamparije nekog pismenog Bosanca ili uskoka, a naročito »radi čistote jezika.«⁸⁶⁾ Na taj način su Maleševac i Popović postali Trubadurevi saradnici u ćirilskoj štampariji u Urahu, u njemačkoj provinciji Wirtemberg.⁸⁷⁾

Za monaha Jovana Maleševca znamo mnogo ranije i to prema njegovoj bilješci uz jedan minej koji je prepisao u junu 1524. godine, u hramu Uspenija prečiste Bogorodice u Trebinju.⁸⁸⁾ On je dugo bio prepisivač knjiga u Trebinju (1524—1546), a potom u Crnoj Gori i u Pljevljima.⁸⁹⁾ Mjesto rođenja ovog monaha — štampara nije utvrđeno, pošto se u Bosni nalaze dva sela koja se zovu Maleševci — kod Livna i kod Zvornika.⁹⁰⁾

Maleševac je znao ne samo pisati ćirilicom, nego je bio i vješt u štampanju knjiga i rezanju ćirilskih slova. U Urahu, u Njemačkoj, prvi zadatak ovog monaha bio je izdavanje ćirilskog katehizma.⁹¹⁾ Njegova ideja je bila da se iz Bosne dobave štampari, te da se odštampa ćirilska knjiga i za turskog cara »u kojoj će se govoriti o prvom evanđelju, a protiv pape i Muhameda.«⁹²⁾ Trubar je platio Popoviću i Maleševcu putovanje od Ljubljane do Uraha početkom septembra 1561. godine.⁹³⁾

Ovi sveštenici ili »uskočki popovi« — kako ih obično nazivaju onovremeni zapisi — ostali su u Urahu do februara 1562. godine, a troškove njihovog povratka do Ljubljane platio je privrženik protestantizma baron Ivan Ungnad (1493—1564).⁹⁴⁾ Baron je bio mecena piscima i štamparima koji su se tada skupljali u Urahu.⁹⁵⁾ Pred povratak dvojice monaha, Ungnad je u Trubarevom prisustvu tražio da se zakunu da je prijevod Novog zavjeta i dru-

⁸⁵⁾ Đorđić P., *Istorija srpske ćirilice*, 192; Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 532; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1982, 339—340.

⁸⁶⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 532.

⁸⁷⁾ Isti, isto, 532.

⁸⁸⁾ Isti, isto, 532.

⁸⁹⁾ Isti, isto, 532.

⁹⁰⁾ Isti, isto 532—533.

⁹¹⁾ Isti, isto, 533.

⁹²⁾ Isti, isto, 533.

⁹³⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁴⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁵⁾ Isti, isto, 533.

gih knjiga štampanih u ovoj štampariji »dobar i razgovijetan i da su hrvatska slova dobra«.⁹⁶⁾ Trubar je usput zapisao »da oni nijesu htjeli jesti što i drugi ljudi, jer su bili u jelu pravi asketi. Nijesu jeli nikakova mesa, već samo ribe, te se morala za njih udesiti posebna kuhinja«.⁹⁷⁾ Drugi savremenici vele za monaha Maleševca da je bio učen i pogodan za poslove oko štampanja ćirilicom protestantskih knjiga.⁹⁸⁾

Postojanje štamparija u srpskim manastirima nije moglo da pokrije potrebe u crkvenim knjigama, te se one i dalje prepisuju. Nestankom štamparija sve se opet vraća na prepisivanje koje je postalo jedino sredstvo za umnožavanje crkvenih knjiga. To će trajati sve do XVIII stoljeća, do vremena kada je Rusija počela da snabdijeva srpsko-pravoslavne bogomolje potrebnim crkvenim knjigama.⁹⁹⁾

III

Slom srpske države 1459. godine nije uzrokovao i nestanak umjetnosti koja se pod Osmanlijama i dalje razvijala, mada daleko ispod nivoa sjajne srednjovjekovne epohe. Monumentalna arhitektura je opadala, a preimućstvo su dobivale skromne, male i slabo osvijetljene građevine u kojima se polagano gasilo zidno slikarstvo. Na nešto većem stepenu održalo se slikarstvo ikona i minijatura.¹⁰⁰⁾

Mjesto vladara, dinasta i bogate crkve koji su itekako vodili računa o srednjovjekovnom srpskom arsu, pod Osmanlijama su preuzeli brigu o umjetnosti širi slojevi plemstva, građanstva i seljaka.¹⁰¹⁾ Hrišćanska umjetnost plemstva postepeno se pretvarala u seosku, čime su kvaliteti opadali, ali se »sama umetnost geografski širila. Područje srpske umjetnosti pod Turcima stalno je raslo, naročito posle obnove Pečke patrijaršije 1557. godine. Na njenom području živela je umetnost koja je imala svoje centre, svoje lokalne varijante i koja je bila društveno diferencirana«.¹⁰²⁾ Srpska crkva i pod Osmanlijama njeguje arhitekturu većih dimenzija, s prisutnom ambicijom da nastavi monumentalnu umjetnost vladara. Manastirska bratstva održavaju »monašku umetnost razvijajući u njoj kvalitete koji su znatno viši od prosečne seoske hrišćanske umjetnosti koja se postepeno pretvara u folklornu«.¹⁰³⁾ Svaka od pomenutih umjetnosti imala je svoje mecene i svoje oblike. Reprezentativni stil njegovali su posljednji despoti u Ugarskoj, te

⁹⁶⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁷⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁸⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁹⁾ Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 171—173.

¹⁰⁰⁾ Radojčić Sv., *Srpska umetnost*, 539.

¹⁰¹⁾ Isti, isto, 539.

¹⁰²⁾ Isti, isto, 539.

¹⁰³⁾ Isti, isto, 539.

kasnije visoki kler uz pomoć ruskih careva i vlaških vojvoda.¹⁰⁴) Ta »visoka umjetnost« osmanskog perioda njegovala se u Peći i Hopovu. U tim uglednim manastirima postojale su prepisivačke radionice i slikarske škole.¹⁰⁵) Centar ove umjetnosti bio je na Svetoj Gori u Hilindaru. »Svetogorski karakter reprezentativne umjetnosti srpske pod Turcima naročito se ispoljio u arhitekturi. Sve veće srpske crkve XVI i XVII veka svojom arhitekturom nastavljaju tradiciju moravske škole koja se znatno ugleda na svoje svetogorske uzore. Papraća (početkom XVI veka), Jazak (1528) i Hopovo (1576) ističu se kao glavni pretstavnici ovog stila; to su zgrade sa tri apside, glavnom oltarskom i dve pevničke, prostrane i visoke, sa smelo podignutim centralnim kubetom.«¹⁰⁶)

Uticao moravske umjetnosti i u Bosni se vidno osjećao. »Sjećanjem na monumentalne crkve u Pomoravlju, iz prve polovine XV vijeka, otpočela je velika obnova crkvenog graditeljstva u Bosni koja traje kroz cijeli XVI vijek... Pojava moravskih elemenata na nekim od ovih crkava upućuje nas da ih datiramo nešto ranije, u XV vijek ili na sami početak XVI vijeka, svakako u vrijeme kada je sjećanje na najsnažnije moravske crkve bilo još svježije. To se, u prvom redu, odnosi na crkvu manastira Papraće.«¹⁰⁷) Crkva u Papraći je najveća bogomolja nastala na našem tlu u osmansko vrijeme. Veća je od Hopova i Pive, a od najveće crkve moravske Srbije Manasije manja je jedva desetak metara.¹⁰⁸)

U arhitekturi ovog perioda postoji i vraćanje tradicijama srpskog XIII stoljeća, jer se crkve manjih manastira (u sv. Trojici u Ovčarsko-kablarskoj klisuri, u Dobrićevu i Dobrilovini u Hercegovini i u Tronoši u Podrinju) sasvim drže osnove, rasporeda prostora i tehnike zidanja stare raške škole.¹⁰⁹)

Male seoske crkve, koncentrisane oko jačih manastirskih ili gradskih centara (oko Dečana, Studenice, Prizrena, Peći, Niša) bile su »sasvim skromnih dimenzija, kamene, jednobrodne, presvođene, sa polukružnom apsidom, pokrivene pločom ili ćeramidom. Najlepše crkve ovoga tipa gradili su dubrovački majstori po Hercegovini, pa ponekad i u dubljoj unutrašnjosti.«¹¹⁰)

Osmanlijska osvajanja naših zemalja nisu prekinula nekadanje vrlo žive umjetničke veze između primorskih graditelja i Srba ktitora iz unutrašnjosti Balkana. One su, od »druge polovine XV veka, nešto svedenije — jer se ne grade tvrđave, mostovi, cisterne i velike kuće — a i njihov nivo postaje drukčiji: religiozne

¹⁰⁴) Isti, isto, 539.

¹⁰⁵) Isti, isto, 539—540.

¹⁰⁶) Isti, isto, 540.

¹⁰⁷) Kajmaković Z., *Odsjaji*, 300.

¹⁰⁸) Isti, isto, 301.

¹⁰⁹) Radojčić Sv., *Srpska umjetnost*, 540.

¹¹⁰) Isti, isto, 540.

spomenike više ne poručuju moćni vladari i visoka vlastela i ne izvode ih najbolji i najugledniji majstori Dubrovnika. Vladare i vlastelu, kao ktitore hramova, zamenjuju lokalni crkveni dostojanstvenici i kaluđeri, plemenski knezovi i vojvode ili seoska bratstva, a značajne graditelje Dubrovnika vešti zidari i kamenari. Ne stvaraju se više monumentalne zadužbine, kao što su bile Banjska i Dečani, nego se grade seoske crkve malih dimenzija ili manastiri lokalnog ugleda ...¹¹¹⁾

Najmanje su bili »podložni prekidu odlasci dubrovačkih zidara i kamenorezaca na rad u staru Hercegovinu koji su, vekovima pre toga, bili uobičajeni. Posle kratkog prekida, u sedmoj i osmoj deceniji XV veka, uslovljenog borbama u Hercegovini, stanje se brzo normalizovalo i zidari su ponovo počeli da za pravoslavne i katoličke poručioce podižu crkve. U novim prilikama izniknuli su posebni umetnički odnosi koji su doprineli da se u jednoj epohi, od kraja XV do početka XVII veka, stvore značajna arhitektonska dela, koja zauzimaju ugledno mesto u istoriji srpske arhitekture pod Turcima«.¹¹²⁾

Doba Sandalja Hranića i Hercega Stefana je prošlo. Novi ktitori pravoslavnih hramova i njihovih fresko-dekora su »vlaški« skorojevići »predvodnici stočarskih katuna, vlasnici konjskih karavana, seoski knezovi, vojvode i bogatija kaluđerska bratstva«.¹¹³⁾ Oni će početi da grade ili da obnavljaju napuštene hramove namjenjujući ih za porodične mauzoleje. Tako u okolini Stoca postoje tri crkve koje su početkom XVI stoljeća nastale kao mauzoleji tih novih predvodnika srpskog naroda u okviru Osmanskog Imperija: u Vlahovićima, Ošaniću i Trijebnju. Crkva u Trijebnju imaće i relativno raskošan živopis. »Novi nosioci društvene i ekonomske snage i vlasti preuzimaju običaje i tradiciju starog srpskog plemstva sa kojim se žele izjednačiti u gospodstvu«.¹¹⁴⁾

Nekoliko sačuvanih dokumenata XV i XVI stoljeća iz arhiva Dubrovačke Republike, koji se tiču umjetničkih odnosa srpskih ktitora hramova i istovremenog dubrovačkog graditeljstva, osvjetljavaju »jedan zaseban vid graditeljske djelatnosti dubrovačkih majstora za pravoslavno stanovništvo, u kojoj je došlo do prožimanja ortodoksnih ideja poručilaca sa zapadnjačkim stilskim shvatanjima umjetnika: stvorena je, naime, jedna izdvojena i zanim-

¹¹¹⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini i dubrovačko graditeljstvo XV—XVII vek*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knjiga VIII, Spomenica Mihaila Dinića 2, Beograd 1964, 561 (Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*).

¹¹²⁾ Isti, isto, 561.

¹¹³⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 59—60.

¹¹⁴⁾ Isti, isto, 60.

ljiva skupina spomenika u staroj Hercegovini koja, svojim oblicima, jasno obeležava specifičnost tipa hramova koji njoj pripadaju.¹¹⁵⁾

Prvi dokumenat je ugovor sklopljen 16. februara 1499. godine i odnosi se na podizanje hrama sv. Nikole u Grahovu u Hercegovini, u plemenu Riđana. Ugovarali su kaluđer Lavrentije u ime grahovske opštine kao naručilac i dubrovački zidar Radič Obradović s učenikom Stjepanom, Radivoje Obradović i Matko Vlahović kao izvođači.¹¹⁶⁾ Zidar Radič Obradović bio je u ono vrijeme poznat majstor koji je radio i u unutrašnjosti Balkana.¹¹⁷⁾

Ugovorom je precizirano da crkva bude unutar zidova dugačka petnaest lakata a široka devet, te da joj zidovi budu debeli dva lakta i četvrt. Bogomolja je trebala da bude visoka, do početka svoda, sedam i po lakata, da ima dva prozora i da bude pokrivena pločama. Izvan hrama majstori su morali da izrade dva pilastra visoka pet lakata i između njih zid za sjedenje.¹¹⁸⁾ Već idućeg dana od posla je odustao zidar Matko Vlahušić, dok su ostali majstori krenuli sa kaluđerom Lavrentijem u Grahovo na posao.¹¹⁹⁾ Lavrentije se obavezao da će im za rad platiti dvadeset i devet dukata i da će se u Grahovu starati o njihovom snabdijevanju. Majstori su dobili i šesnaestodnevno odsustvo za vaskršnje praznike.¹²⁰⁾ Izgradnja crkve završena je 1499, a poslednja isplata za posao bila je tek 1502. godine.¹²¹⁾

I danas se u grahovskom polju nalazi crkva sv. Nikole koja u potpunosti odgovara mjerama predviđenim ugovorom iz 1499. godine. To je jednobrodna kamena građevina s jednom »širokom i dubokom apsidom, zasvedena poluobličastim svodom s ojačavajućim lukovima«.¹²²⁾

Sljedeći ugovor dubrovačkih zidara s pravoslavnim poručiocem iz Hercegovine sklopljen je 9. februara 1503. godine, a odnosi se na izgradnju crkve Uspenja Bogorodice u selu Lugu blizu Trebinja. Gradio je dubrovački zidar Mihoč Radojević po želji kaluđera Romana, vjerovatno sabrata manastira Tvrdoša kod Trebinja.¹²³⁾ Ugovorom je precizirano da bogomolja bude iznutra, bez

¹¹⁵⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562.

¹¹⁶⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae* 93, fol. 119' — 120, 16. II 1499 (Div. Cane.); up. Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562, nap. 1.

¹¹⁷⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562.

¹¹⁸⁾ *Div. Canc.* 93., fol. 119'.

¹¹⁹⁾ Isto, fol. 120.

¹²⁰⁾ Isto, fol. 120.

¹²¹⁾ Isto, fol. 119'.

¹²²⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562; Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹²³⁾ *Historijski arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariae* 82, fol. 81 — 81', 9. II 1503 (Div. Not.); up. Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 564, 597.

apside, dugačka dvanaest lakata, a široka sedam. Za cio rad isplatio je kaluđer Roman zidaru Mihoču Radojeviću jedanaest zlatnih dukata i dao mu je jednog konja.¹²⁴⁾ Posao je bio gotov u toku iste 1503. godine. Majstor Mihoč obavezao se da će na ovoj bogomolji popravljati sve kvarove u toku idućih deset godina.¹²⁵⁾

Zidar Mihoč Radojević bio je porijeklom Trebinjac. Nastanio se u Dubrovniku još kao dječak, gdje je i izučio zanat. Bio je u to vrijeme poznata ličnost u dubrovačkom zidarskom poslu.¹²⁶⁾

Bogomolja Uspenja Bogorodice u selu Lugu je i danas dobro očuvana. Po svom arhitektonskom sklopu mnogo liči na crkvu sv. Nikole u Grahovu. »To je mala jednobrodna građevina s jednom apsidom, polukružnom iznutra, a pravougaonom spolja.«¹²⁷⁾

Pomenute crkve u Grahovu i Lugu, koje su djelo dubrovačkih graditelja na prelazu iz XV u XVI stoljeće, istoga su tipa: »jednobrodne su, s jednom apsidom i poluoblíčastim svodom, a imaju karakteristične duboke prislonjene lukove uz podužne zidove. Tim svojim osobinama, a naročito specifičnošću duboko prislonjenih lukova koji se opiru na jake pilastre, one se vezuju za čitavu jednu, po broju spomenika malu, skupinu pravoslavnih seoskih crkava i manastira u staroj Hercegovini iz XVI i na početku XVII veka. One — zbog pouzdanih podataka o izgradnji — postaju neobično važne za razmatranje porekla ovog posebnog tipa crkve u istoriji srpske arhitekture pod Turcima.«¹²⁸⁾

Pravoslavne i katoličke bogomolje stare Hercegovine, koje su gradili dubrovački majstori (zidari i kamenari) na kraju XV ili u XVI stoljeće, pokazuju znatne razlike jedino u pogledu upotrebe prislonjenih lukova na podužnim zidovima. Sve im je ostalo potpuno isto: veličina, stil, način izgradnje.« Iza te razlike ... stoji vrlo određena ideja o pravoslavnom »grčkom« graditeljstvu, koja je našla svoj duboki odjek kod ktitora Hercegovine na početku vladavine Turaka i kod graditelja Dubrovnika renesansnog doba koji su za njih zidali crkve.«¹²⁹⁾

Dubrovački majstori nisu podigli samo crkve u Grahovu i Lugu. Arhivska dokumenta pokazuju da su oni u XVI i djelimično u XVII stoljeću dosta radili za pravoslavne poručioce iz Hercegovine podižući im hramove koji su po oblicima identični bogomoljama u Grahovu i Lugu. To govori da je u tom vremenu pronađen jedan specifičan tip hrama, koji je imao za »konfesionalno obeležje

¹²⁴⁾ *Div. Not.* 82., fol. 81.

¹²⁵⁾ *Div. Not.* 82., fol. 81 — 81'.

¹²⁶⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 564—565.

¹²⁷⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima* 565; Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹²⁸⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 566.

¹²⁹⁾ Isti, isto, 568.

prisonjene lukove na podužnim zidovima kao znak »grčkog« pravoslavnog graditeljstva i zbog toga bio rado primljen i široko rasprostranjen u tim oblastima.¹³⁰⁾ Ovaj tip bogomolje ima dvije varijante: jednostavnu crkvu s jednim brodom i razvijeni tip s tri broda. Jednobrodne građevine su daleko brojnije i mogu se kao i trobrodne, datirati u vrijeme između kraja XV i početka XVII stoljeća.¹³¹⁾

Dubrovački majstori su vjerovatno gradili i veliku crkvu trebinjskog manastira Tvrdoša, posvećena Uspenju Bogorodice. Tu je bilo sjedište njenog ktitora, hercegovačkog mitropolita Visariona.¹³²⁾ Prema zapisu monaha Marka Trebinjca, bogomolja je bila skoro gotova 1509. godine.¹³³⁾ U 1510. godini još se pokrivala, jer je mitropolit dobio, kako saznajemo iz senatske odluke, dva milijara crijepova sa teritorije Dubrovačke Republike.¹³⁴⁾ Prema »fragmentima plastične dekoracije, koji su se nalazili oko crkve još u prvoj deceniji XX veka, pre njenog konačnog uništenja, vidi se da su crkvu gradili dubrovački zidari i kamenari. Naime, ostaci dovratnika sa portala bili su ukrašeni izvanredno rađenom lozicom sa upletenim glavicama, elementima plastične dekoracije koji pripadaju renesansi.«¹³⁵⁾

Majstori koji su početkom 16. stoljeća obnovili crkvu manastira Dobrićeva kod Bileće, posvećenu Bogorodičnom vavedenju, »dobro su poznavali savremeno dubrovačko graditeljstvo, u čijem krugu su se vjerovatno školovali. Gotski stilski elementi u krstastom svodu i ključnom kamenu ubjedljivi su dokazi takvom zaključku.«¹³⁶⁾ Nama nepoznati ktitor ove obnove »nije bio znatno bogat čovjek. Tražeći čisto raške elemente u osnovi svoje crkve, on je ipak u njenoj nadgradnji, vjerovatno iz finansijskih razloga, dopustio kompromis i mjesto da crkvi dade kupolu, što je bliže ideji pravoslavne crkve, i koju u približno isto vrijeme dobijaju crkve manastira Tvrdoša i Kosijerova, zadovoljio se njenom imitacijom u vidu krstastog svoda.«¹³⁷⁾

U ktitorskom pogledu u Hercegovini prednjače Hrabreni — Miloradovići, »vojvode i spahije u osmanskoj službi«, čije crkve

¹³⁰⁾ Isti, isto, 568—569.

¹³¹⁾ Isti, isto, 569.

¹³²⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹³³⁾ Isti, isto, 267.

¹³⁴⁾ *Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium rogatorum* 31, fol. 211', 14. V 1510: P. p. est de concedendo metropolitio Cherezgovine eius expensis duo milliarie cupporum (Cons. rog.).

¹³⁵⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹³⁶⁾ Kajmaković Z., *Prenos manastira Dobrićeva — Konzervatorski izvještaj*, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo 1967, 76 (Kajmaković Z., *Prenos manastira*).

¹³⁷⁾ Isti, isto, 76.

po svojoj arhitekturi nemaju neke vrijednosti.¹³⁸) Vojvoda Radosav Hrabren-Miloradović bio je ktitor hrama sv. Petra i Pavla u Ošanićima kod Stoca, u kome je sahranjen 1505. godine.¹³⁹)

Hram sv. Nikole u Trijebnju kod Stoca »sazida i obnovi« vojvoda Radoje Hrabren 1534. godine. To kazuje natpis na uzidanoj ploči s vanjske strane ove bogomolje: »Si sveti božanstveni hram svetoga oca Nikoli sazida se i obnovi u ljeto 1534. Trudi že se o sem sveti hrame voevode Radoe Hrabren«. ¹⁴⁰) Kako je kazivanje »sazida se i obnovi« dvosmisleno, to nikako »ne možemo biti potpuno sigurni, da li je ovaj ktitor iz temelja sazidao crkvu na sasvim pustom mjestu ili ju je samo obnovio«. ¹⁴¹) Po sadržini ovog natpisa dâ se ipak zaključiti da je crkva postojala i prije 1534. godine, jer »u protivnom slučaju izrazi sazida se i obnovi ne bi imali nikakva smisla, naročito izraz obnovi«. ¹⁴²)

U selu Petrovići kod Bileće nalazi se hram sv. Jovana u čijem se crkvenom podu nalaze dvije nadgrobne ploče s natpisima. Ispod jedne sahranjen je »voevoda Cvjetko Bananin«, a ispod druge »rab boži knez Grbač Cvjetković«, koji su vjerovatno živjeli u drugoj polovini XV stoljeća i vršili dužnost plemenskih starješina Banjana. Vjerovatno su sahranjeni u crkvi u kojoj su bili ktitori.¹⁴³)

U selu Pelinovu u Grblju nalazi se crkva sv. Nedjelje. Ona je sagrađena pod uticajem primorskog gotičkog graditeljstva XV ili XVI stoljeća. Prema narodnoj tradiciji hram je podigao u XVI stoljeću jedan od članova starosjedilačke familije Ljepovića iz Pelinova.¹⁴⁴)

Najstariji dio crkve manastira sv. Trojice kod Pljevalja sagrađen je u prvoj polovini XVI stoljeća. Nekada je bio natpis u priprati više vrata koji je govorio da su iguman Visarin i brat mu

¹³⁸) Mazalić Đ., *Srednji vijek, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 154 (Mazalić Đ., *Srednji vijek*).

¹³⁹) Bogićević V., *Vlasteoska porodica Miloradovića — Hrabrenih u Hercegovini* (Povodom studije dra Alojza Benca — Radimlja), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Sveska VII, Sarajevo 1952, 147 (Bogićević V., *Vlasteoska porodica*); Mazalić Đ., »Smrt Josifova«, *Ikona iz Ošanića*, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1965, 189 (Mazalić Đ., »Smrt Josifova«); Vego M., *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca, Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanje Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 327—328 (Vego M., *Kulturni karakter*).

¹⁴⁰) Vego M., *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine* (Nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, Nova serija, Sveska XVII, Sarajevo 1962, 195 (Vego M., *Novi i revidirani natpisi*); Isti, *Kulturni karakter*, 329.

¹⁴¹) Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 134.

¹⁴²) Vego M., *Novi i revidirani natpisi*, 196.

¹⁴³) Korać V. — Durić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 569.

¹⁴⁴) Isti, isto, 569—570.

Sava i sin mu Nićifor bili osnivači crkve.¹⁴⁵⁾ Visarion se pominje u izvorima 1545. i 1546. godine. On je naslikan u naosu na južnom zidu i obilježen je kao ktitor.¹⁴⁶⁾

IV

I zidno slikarstvo se kao i arhitektura može izdvojiti u tri grupe. Svetogorski majstori ili njihovi učenici njeguju reprezentativno slikarstvo veće vrijednosti. Po stilu su vjerovatno bile slične freske u Krušedolu, slikane oko 1545, te u crkvi sv. Trojice kod Pljevalja završene iste godine.¹⁴⁷⁾ Želja za obnovom monumentalnog slikarstva oživjeće naročito poslije obnove Pečke patrijaršije 1557. godine.¹⁴⁸⁾

U crkvama novih manjih manastira u Ugarskoj, Sremu, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori aktiviraju se domaći majstori koji udruženi u grupe preuzimaju u manastirima slikarske i prepisivačke poslove. Tako su 1537. godine u Zastupu kod Brodareva slikari za nepuna tri mjeseca dovršili zidni živopis i prepisali 12 knjiga mineja.¹⁴⁹⁾ Među slikarima koji su djelovali po Hercegovini i Crnoj Gori bilo je početkom XVI stoljeća dosta majstora iz Dubrovnika, u kome su učili slikarstvo i pravoslavni monasi. »Vjerovatno su i bolji slikari zanatlije, koji su živopisali seoske crkvice od Hercegovine do zapadne Morave, većinom bili školovani na Primorju. Slabiji seoski slikari, koji su radili po selima oko Prizrena, u Metohiji i istočnoj Srbiji, dolazili su iz Makedonije.«¹⁵⁰⁾

U Hercegovini se slikarsko buđenje osjeća već početkom XVI stoljeća i odraziće se na »tradicionalnu saradnju pravoslavničkih naručilaca i dubrovačkih majstora — provjerenih katolika, što nam govori da je tradicionalna slikarska aktivnost na neprekinutoj niti vizantijsko-dubrovačke stilske simbioze bila još uvijek živa, odnosno da ponovo doživljava svoju renesansu.«¹⁵¹⁾ U Hercegovini je tada živjela pomenuta familija vojvoda Hrabrena, kasnijih Miloradovića, koji su kao turski funkcioneri sačuvali svoja imanja i svojim sredstvima i zalaganjem podizali crkve i brinuli se za njihovo oslikavanje.¹⁵²⁾

Za ilustraciju primorskog uticaja u slikarstvu u osmanskome periodu vladavine, navešćemo prvo crkvu sv. Nikole u Grahovu, koja je sagrađena 1499. godine. Freske u unutrašnjosti ove bogo-

¹⁴⁵⁾ Stanojević St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV knjiga, Zagreb 1929, 614 (Stanojević St., *Narodna enciklopedija IV*); Petković R. V., *Pregled*, 329; Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonejnim lukovima*, 583.

¹⁴⁶⁾ Petković R. V., *Pregled*, 329; Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonejnim lukovima*, 583.

¹⁴⁷⁾ Radojčić Sv., *Srpska umetnost*, 540.

¹⁴⁸⁾ Isti, isto, 540.

¹⁴⁹⁾ Isti, isto, 541.

¹⁵⁰⁾ Isti, isto, 541.

¹⁵¹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 59.

¹⁵²⁾ Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1787)*, Sarajevo 1965, 37 (Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost*).

molje dobro su očuvane tako da se može rekonstruisati čitav sistem dekoracije. One su »inspirisane stvaralaštvom kritskih slikara s početka XVI veka. Sva je verovatnoća da su izvedene odmah posle izgradnje crkve i da su slikari, kao i graditelji hrama, prispeli u Grahovo preko nekog južnoprivlorskog grada.«¹⁵³⁾

U Dubrovačkom arhivu nalaze se dva ugovora iz 1501. i 1510. godine, koji su sklopili monasi manastira Tvrdoša sa dubrovačkim majstorima radi slikarskih poslova. Iz prvog ugovora saznajemo da se slikar (»pictor«) Matko Milić obavezao da će učiti godinu dana slikarskoj vještini pravoslavnog kaluđera Marka Stefanova iz Trebinja, za platu od 6 dukata.¹⁵⁴⁾ Strahujući da mu ranije ne pobjegne, slikar Matko tražio je garantije za kaluđera Marka, te su za monaha svjedočila dvojica dubrovačkih zanatlija, jedan zidar i jedan pekar. Sve je dobro ispalo, jer kada su se u januaru 1502. godine njih dvojica razišla, oba su bila zadovoljna. Monah je nešto naučio, a slikar Marko je ipak zaradio.¹⁵⁵⁾

Po završetku slikarskog naukovanja Marko Stefanov se vratio u Trebinje, gdje se aktivirao u velikoj obnovi manastira Tvrdoša. Po naredbi hercegovačkog mitropolita Visariona, 1509. godine, Stefanov je zajedno sa Markom Pivcem prepisao i minijaturama ukrasio oktoih od petog do devetog glasa. Marko Stefanov je prepisao prva dva glasa i iznad petog postavio je »slikarsku zastavicu od stilizovane palmete unutar tropletnog okvira. Crtež je izveden crvenom, smeđom i zelenom linijom. Ovaj jednostavni, nevješti i opori crtež predstavlja danas jedino djelo po kome možemo suditi o slikarskom talentu ovog monaha . . .«¹⁵⁶⁾ Oktoih je danas pohranjen u zbirci manastira Savine u Boki.

Marko Stefanov je ispisao i ukrasio i jedno jevanđelje koje se nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Stefanov se »istovremeno naziva i slikarom (Pisa Marko Zograf) i dijakom, što nesumnjivo govori da je ovaj stvarao slikarsko djelo.«¹⁵⁷⁾ Njegova umjetnost »jednostavna i, moglo bi se reći primitivna, pokazuje ga kao nedoučenog slikara, sa razvijenim osjećajem za harmoniju crvenog i zelenog, dosta tipične za gotško slikarstvo.«¹⁵⁸⁾

Marko Stefanov bijaše skromna umjetnička ličnost. Pretpostavlja se da je on pomagao Vicku Lovrovu 1510. godine kada je ovaj oslikavao Bogorodičnu crkvu u Tvrdošu. »Ako ništa drugo, onda je ovaj slikar morao ispisati srpske natpise na freskama.«¹⁵⁹⁾

¹⁵³⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonejnim lukovima*, 563.

¹⁵⁴⁾ *Div. Canc.* 95., fol. 52^r, 23. III 1501; up. Tadić J., *Grada o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, Srpska akademija nauka, Knjiga II, 1500—1601, Beograd 1952, 4—5 (Tadić J., Grada).

¹⁵⁵⁾ *Div. Canc.* 95., fol. 52^r, 23. III 1501; up. Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 268.

¹⁵⁶⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 60—61.

¹⁵⁷⁾ Isti, isto, 61, nap. 150.

¹⁵⁸⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 273.

¹⁵⁹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 61.

Kako se školovao u Dubrovniku, njegovo slikarstvo moralo je pored obilježja srpskog, nositi i karakteristike dubrovačkog slikarstva.¹⁶⁰⁾

U drugom ugovoru od 5. juna 1510. godine obavezao se slikar Vice Lovrov («Vicentius Laurentii, pictor de Ragusio»), kaluđeru Mateju iz Trebinja, koji je predstavljao manastir Bogorodičinog uspenja u Tvrdošu, da iz Dubrovnika dođe u Trebinje i da tamo živopíše tek podignutu tvrdošku crkvu na »grčki način«. («more greco».)¹⁶¹⁾ Za taj posao primiće trideset dukata, s tim što mu se od toga daje deset kao akontacija.¹⁶²⁾ Nažalost, tvrdoške freske uništene su u cjelosti u toku tursko-mletačkih ratova, kada je manastir 1694. godine »dignut u vazduh».¹⁶³⁾

Dubrovački slikari su vjerovatno oslikali i stariji sloj živopisa na istočnom zidu crkve manastira Dobričeva na početku XVI stoljeća. Ovu kompoziciju radio je slikar koji je »u svojoj umjetničkoj osobi objedinjavao istočno i zapadno slikarstvo, jer je uočljivo da ove fragmente nije slikala ruka tipično srpskog slikara».¹⁶⁴⁾ Tu kompoziciju obila je početkom XVII stoljeća ekipa najboljeg srpskog slikara osmanskog perioda Georgija Mitrofanovića, koji je »kao pitomac i propagator ideje obnovljene Pečke patrijaršije, mogao da uoči njene zapadnjačke crte, zbog čega je smatrao da je treba zamijeniti».¹⁶⁵⁾

Vojvoda Radoje Hrabren je 1533/1534. godine obnovio crkvicu sv. Nikole u selu Trijebnju kod Stoca i potom je dao oslikati. Crkva postoji i danas, kao i njene slike koje su stradale od dugotrajne vlage i nestručnog popravljavanja. »Ktitorska freska razaznaje se još uvijek dobro. Ostale freske, pored većih i manjih mrlja, plijesni i rastrošenosti, prilično su začađene. Slikar ovih fresaka bio je vjerovatno neki domaći majstor osrednjih kvaliteta».¹⁶⁶⁾ Vojvoda Radoje Hrabren predstavljen je u »ktitorskoj kompoziciji u starom tradicionalnom aranžmanu, poput srpskih vladara. On, posredstvom sv. Nikole, predaje Hristu model svoje zadužbine koju je obnovio. Ugledajući se na daleke uzore srpskih vladara, vojvodu su sahranili u njegovoj zadužbini uz noge Hrista i sv. Nikole u ktitorskoj kompoziciji sa sopstvenim portretom».¹⁶⁷⁾

Kada su nastale trijebanjske freske i ko je njihov autor? One nisu mogle nastati neposredno poslije obnove crkve 1534. godine. Živopis je nastao tridesetih ili u krajnjoj liniji četrdesetih

¹⁶⁰⁾ *Isti*, isto, 61.

¹⁶¹⁾ *Div. Canc.* 102., fol. 72', 5. VI 1510; up. Tadić J., *Građa*, 39.

¹⁶²⁾ *Div. Canc.* 102., fol. 72', 5. VI 1510.

¹⁶³⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 62; Kod Đurića nalazimo da su se ostaci tih fresaka vidjeli i u trećoj deceniji našeg vijeka.

Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹⁶⁴⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 69—70; *Isti*, *Prenos manastira*, 77—78.

¹⁶⁵⁾ Kajmaković Z., *Prenos manastira*, 78.

¹⁶⁶⁾ Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost*, 38.

¹⁶⁷⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 157.

godina XVI stoljeća.¹⁶⁸) Autor fresaka ovog hrama ostao je dosad nepoznat.¹⁶⁹)

Crkva sv. Nikole s freskom je u »čitavim Dubravama bila u velikom poštovanju tako da su sv. Nikolu i neki katolici iz Dubrava uzeli sebi za krsnu slavu, što je ostalo sve do nedavno«. ¹⁷⁰)

U crkvi manastira sv. Trojice kod Pljevalja očuvao se živopis iz prve polovine XVI stoljeća. Freske su rađene za igumana Visariona koji je naslikan na južnom zidu crkve i obilježen je kao ktitor. Visarion drži crkvu i podnosi je Hristu.¹⁷¹)

Putopisac Katarino Zeno vidio je 1550. godine u manastiru Dobrunu kod Višegrada »krasnu staru sliku Bogorodice, a sva crkva slikana je vodenom bojom; to je mjesto velike pobožnosti i krasne starine, a priča se tu o mnogih čudesih«. ¹⁷²)

Francuz Lefevr u svom putopisu iz 1611. godine daje podatke o manastiru Mileševu i ističe da »sve što je u unutrašnjosti njihove crkve u dosta dobrom je redu i sve živopisno ...«. ¹⁷³)

V

Iz osmanskog vremena sačuvala su se i djela zlatarstva, umjetničkog veza i intarzije. Obnovljene srpske crkve zahtijevale su neophodne predmete za bogoslužjenje — kadionice, putire, epitrahilje i dr., te su iz te potrebe i nastajale radionice gdje se sve to izrađivalo.¹⁷⁴)

Neki među vezenim epitrahiljima, aerima, plaštanicama i narukvicama XVI i XVII stoljeća pripadaju ruskim i moldavskim radionicama, ali ponajveći dio su ostvarenja naših vezilaca. »Koliko je sredinom XVI veka bilo mnogo raskošno ukrašenog veza najbolji je znak što Katarino Zen među raznim dragocenostima Mileševe ističe posebno svešteničku odeću sa zlatnim i srebrenim žicama«. ¹⁷⁵)

VI

U valu osmanskih osvajanja uništen je, među ostalim, i najveći dio intelektualnih snaga našeg srednjeg vijeka, tako da je na

¹⁶⁸ Isti, isto, 158.

¹⁶⁹ Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost*, 38.

¹⁷⁰ Vego M., *Kulturni karakter*, 329.

¹⁷¹ Stanojević St., *Narodna enciklopedija* IV, 614; *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Izdanje i naklada leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb 1958, 404 (*Enciklopedija Jugoslavije* 3).

¹⁷² Matković P., *Putovanja*, Rad JAZU, Knjiga 62, 59.

¹⁷³ Samardžić R., *Beograd i Srbija*, 158.

¹⁷⁴ Petković S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557—1614*, Novi Sad 1965, 40 (Petković S., *Zidno slikarstvo*).

¹⁷⁵ Petković S., *Zidno slikarstvo*, 40—41; »...et molti paramenti d'oro et d'argento...«. Matković P., *Dva italijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vijeka. Putopis Catarina Zena iz 1550. god. Bezimani putopis oko god. 1560*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga X, Zagreb 1878, 207.

historijskoj pozornici ostao samo nepismen narod, s nešto sveštenika, koji su bili jedva pismeniji od njega. Kako je organizacija srpske pravoslavne crkve bila slaba, to je i njeno sveštenstvo bilo na niskom stepenu kulture. Čitati i pisati malo ih je znalo. Ovo naprijed rečeno smo nekako mehanički preuzimali ponajviše iz putopisne mletačko-njemačko-francuske literature u kojoj se ponekad s pretjerivanjem i s ironijom govori o našem kulturnom nivou, na relaciji da su srpski kaluderi težaci — neznalice. Taj zapadni svijet nije ušao u dubinu manastirskog života, on mu je ostao stran. U tim stranim zabilješkama nema pomena kaluderima: slikarima (živopiscima, ikonopiscima), štamparima, knjigovezicama, prepisivačima, vještim poslanicima koji odlaze sultanu i ruskom caru i gospodarima vlaškim i moldavskim, monasima trgovcima koji trguju sa Dubrovnikom itd. Onda bi se moglo shvatiti da kod srpskog naroda i njegove crkve u Bosni i Hercegovini nije vladala potpuna duhovna tmina i opšta zapuštenost. Ponekad su i historičari nekritički preuzimajući podatke i sami stvarali taj mrak pri poimanju onovremene stvarnosti.

SUMMARY

THE CULTURAL MISSION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1463—1557

With the wave of the Osmanli conquests the majority of intellectual forces of our Middle Age was destroyed. Only illiterate common people with a handful of clergymen, who were just barely more literate than them, remained on the historical scene. Since the structure of the Serbian Orthodox Church was weak, its clergy had a low level of culture. Only a few knew how to read and write. Such statements as those given above were somewhat automatically received, mostly from the travel-records of Venetian, German and French origin. In these records the level of culture of Serbian monks was treated with exaggeration and irony, and Serbian monks were depicted as peasants and ignorant people. These records did not even mention the monks who had been painters (who painted icons and portraits), printers, bookbinders, book copysts, skillful emissaries (who went in missions to the Sultan, Russian Tsar, Walachian and Moldavian princes); merchants who traded with Dubrovnik Republic etc. Those western people did not try to penetrate more into the life of monasteries. If they did, they would have realized that there had not been a total spiritual darkness and backwardness among Serbian people and its Church in Bosnia and Herzegovina. Sometimes even our historians contributed themselves to this notion of darkness when they accepted these records in an uncritical way in the process of understanding a former reality.